

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ БОТАНИКИ**

На правах рукописи

АГАЕВА ЭЛЬФИРА ЗАУР КЫЗЫ

**ЭТНОБИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЛЕКАРСТВЕННЫХ
РАСТЕНИЙ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
ПРИ ЛЕЧЕНИИ ЖИВОТНЫХ**

2417.01 – Ботаника

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации представленной на соискание ученой степени
доктора философии по биологии**

Баку – 2013

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
BOTANİKA İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ELFİRA ZAUR QIZI AĞAYEVA

**AZƏRBAYCANDA HEYVANLARIN MÜALİCƏSİNDƏ
İSTİFADƏ OLUNAN DƏRMAN BİTKİLƏRİNİN
ETNOBİOLOJİ ƏSASLARI**

2417.01 – Botanika

A V T O R E F E R A T I

**Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyasının**

Bakı – 2013

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin
Biologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Baytarlıq elmləri doktoru, əməkdar elm xadimi
professor **Ə.A.Əsgərov**
Elmi məsləhətçi: Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Z.İ.Hümbətov

Rəsmi opponentlər: Biologiya elmləri doktoru M.Ə.Qasımov
Biologiya elmləri doktoru, dosent F.M.Nəsimov

Aparıcı təşkilat: AMEA Naxçıvan Bölməsi Bioresurslar İnstitutu

Müdafiə «27__» __09__ 2013-cü il tarixində ___⁰⁰ –da AMEA
Botanika İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən D.01.061
Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir

Ünvan: AZ 1073, Bakı, Badamdar yolu, 40.

Dissertasiya ilə AMEA Botanika İnstitutunun kitabxanasında tanış
olmaq olar

Avtoreferat «__» _____ 2013-cü il tarixində göndərilmişdir

D.01.061 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, b. e. d., professor

S.C.İbadullayeva

GİRİŞ

Qədim köklərə əsaslanan Azərbaycan elminin və tarixi sərvətlərinin dünyada yayılması, düşmənlərimizin Qafqazda güya “ən qədim xalq” olması mifinə qüvvətli zərbədir.

Mövzunun aktuallığı: Azərbaycan qədim tarixdən mədəni əkinçilik və heyvandarlıq sahəsində bütün dünyada özünəməxsus etnobioloji xüsusiyyətlər qazanmışdır. Azərbaycanın milli etnobioloji aspektlərini analiz edərkən, xalqımızın çox qədimdən nə qədər dərin təfəkkür və düşüncəyə malik olduğu qərarına gəlirik. Ölkəmizdə bu sahədə Ələkbərli [2001-2009], Qasımov və b. [2006], Mustafayev [2009] və İbadullayeva [2009-2013] tədqiqatlar aparmışdır. Lakin aparılan tədqiqatların əksəriyyəti yalnız insanların xalq təbabətindən istifadə imkan və yollarının öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Baxmayaraq ki, kənd əhalisi heyvanların bəslənməsində, müalicəsində bir sıra dərman bitkilərindən istifadə edirlər, baytarlıq xalq təbabətinə və ya etnobiologiyasına az toxunulmuş [Həvilov, 1991; 1999] və bir elmi tədqiqat kimi işıqlandırılmamışdır. Bütün bunları nəzərə alaraq, qədimdən azərbaycanlıların baytarlıq təbabətində tətbiq etdikləri dərman bitkilərinin istifadə yollarının öyrənilməsinə başladıq.

Bioloji ehtiyatların qənaətlə, elmi şəkildə səmərəli istifadə olunması bəşəriyyətin getdikcə artmaqda olan tələbatlarının ödənməsinə, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına və davamlı iqtisadi inkişafa təminat verir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamına (mart, 2006) əsasən bitkilərin, heyvanların və mikroorqanizmlərin qorunması məqsədilə ilə qəbul edilmiş “Milli Strategiya və Fəaliyyət Planı”-nı hazırlanmışdır ki, bu da biomüxtəlifliyin öyrənilməsi üzrə elmi tədqiqatların məqsədyönlü şəkildə gücləndirilməsi, ictimaiyyətin maarifləndirilməsi və tədris işinin daha yüksək səviyyədə təşkil edilməsini qarşıya qoymuşdur. Tərəfimizdən baytarlıq xalq təbabətinin elmə gətirilməsi bu istiqamətdə aparılan yeni sahələrdən biri kimi öz aktuallığı seçilir və etnobiologiyanın əsaslarını müasir dövrdə istifadə etməyə zəmin yaradır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Tədqiqat azərbaycanlıların heyvanların müalicəsi və bəslənməsində xalq təbabətinin etnobotaniki aspektdə öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycanda əsrlər boyu heyvanların yetişdirilib bəslənməsi sahəsində yaradılmış etnobioloji təcrübələri toplayıb, elmi nöqtəyi-nəzərdən şərh edərək gələcək nəslə ötürülməsi və bioloji mübarizə formasında istifadə edilmə prinsipinin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir. Bununla əlaqədar olaraq qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

Format 60x84 1/16
Sifariş № 687 Tiraj 100
Azərbaycan Tibb Universiteti nəşriyyatı

- Azərbaycan xalq baytarlıq təbabətinin əsas xüsusiyyətlərini aşkarlamaq;

- Azərbaycanın müxtəlif regionlarında heyvanların müalicəsində dərman bitkilərindən istifadəni ümumiləşdirmək;

- Azərbaycan xalq baytarlıq təbabətini digər ənənəvi-məişət və mənəvi mədəniyyət sahələri ilə əlaqələndirmək;

- Azərbaycanın təbii otluqlarının dərman, o cümlədən zəhərli və zərərli bitkilərinin növ tərkibini, eyni zamanda botaniki xüsusiyyətlərini öyrənmək;

- Ənənəvi müalicə üsullarını şəxsi tədqiqatlarla müqayisə etmək;

- Dərman bitkilərinin toplanması və saxlanması yollarının unudulmuş üsullarını müəyyənləşdirmək.

Elmi yeniliklər. Aparılan tədqiqat işləri nəticəsində, ilk dəfə olaraq, Azərbaycanda heyvanların müalicəsində və saxlanılıb bəslənməsində istifadə edilən 504 növ bitki (iri və xırda buynuzlu heyvanların müalicəsində 360, atlarda 219, ev quşlarında 21, arıların gigiyena və müalicəsində 16 növ) aşkarlanmış, xalq arasında yayılmış etnobioloji müalicə üsulları toplanmış, onların elmi əsasları yoxlanılmış və istifadəsi işlənib hazırlanmışdır. Xalq baytarlıq təbabətində bitkilərin istifadə edilən hissələrindən 32,4% yarpaqları, 8,4% ağac qabığı, 14,4% meyvə və yetişməmiş meyvə qutucuqları, 12% çiçəkləri 27,6% kökləri 36,6% yaşıl ot hissəsi, 12% toxum və sporeləri, 6% iynəyarpaqlar, qozalar və s. təşkil edir. Şəxsi təcrübələr zamanı ferma şəraitində saxlanılan kənd təsərrüfatı heyvanlarının tənəffüs üzvləri xəstəlikləri zamanı təyin edilən reseptlərin dozası hazırlanmış və aşkarladığımız 3 yeni resept baytarlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Toplanan məlumatlar elmi surətdə analiz edilmişdir: soyuqdəymə və ağciyər xəstəliklərində istifadə edilən dərman bitkiləri (54 növ); mədə-bağırsaq və həzm sisteminin xəstəliklərində (78); qurd xəstəliklərində (93); dəri parazitlərinə qarşı (27); ənənəvi müalicə üsulları (9 növ) müəyyən edilmişdir.

Elmi araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, xalq tərəfindən aparılan müalicə üsulları ekoloji cəhətdən çox təmiz, keyfiyyətli, təsirli və iqtisadi baxımdan effektivdir.

İşin təcrübə əhəmiyyəti. Uzun əsrlər boyu xalq tərəfindən heyvanların müalicəsi və bəslənməsi üçün işlədilən dərman bitkiləri və yaradılmış müalicə metodları toplanaraq elmi əsaslarla analiz edilmişdir. Heyvandarlığın inkişafı və ekoloji təmiz heyvandarlıq məhsullarının alınması baxımından bu nəticələrin konkret formada istifadə metod və yolları göstərilmişdir.

Xalqımızın tarixi inkişafı dövründə əldə etdiyi etnofarmakoloji və

Gentianaceae Juss., *Cruciferae* Juss., *Rosaceae* Juss. each per 4-5 species). Azerbaijanis used 90 plant species out of 21 families at helminthosis disease. Data on usage anti parasites *Anabasis aphylla* L. with great stocks of germination have been acquired in folk veterinary at skin diseases in all areas. Information about use of 504 plant species in folk veterinary medicine of Azerbaijan have been realized. 32 species belonged to 14 families out of them are effective vitamin plants. Several plants as: *Huperzia selago* (L.) Bernh. ex Schrank & Mar, *Fumaria officinalis* L., *Sinapis arvensis* L., *Silybum marianum* (L.) Gaertn., *Cirsium arvense* (L.) Scop., *Celtis glabrata* Steven ex Planch., *Rhododendron caucasicum* Pall., *Melissa officinalis* L., *Eremostachys iberica* Vis., *Eremostachys laciniata* (L.) Bunge, *Reseda lutea* L., *Cephalaria gigantea* (Ledeb.) Bobrov, *Arundo donax* L., *Ficus carica* L., *Euonymus europaea* L., *Arum elongatum* Stev., *Arum albispathum* Steven ex Ledeb.) Prime are used in practice of live-stock treatment only. Application receptions of these plants have been provided in the table attached to the dissertation.

In the process of the ethnobotanical investigations it was revealed that the used parts of plants have been shared as follows: leaves (32,4%), cortex (8,4%), fruits (14,4%), flowers (12%), roots (27,6%), green part of the plant (36,6%), seeds and spores (12%), pine-needles, nubs/kingpins and others (6%). For treatment of poultry information on use of *Persica vulgaris* Mill., *Quercus castanifolia* C.A.M., *Punica granatum* L. mainly have spread in national receptions. At different bee diseases 16 plant species (anti-parasites) as: *Pinus eldarica* Medw., *Thymus transcaucasicum* Ronn.in Fedde., *Solanum nigrum* L., *Capsicum annum* L., *Tanacetum vulgare* L. et al. are used. Receptions for bee treatment at varrotoxis has been developed and approved on the base of the ethnobotanical data.

In the process of the experimental investigations at different diseases of agricultural live-stock they used medicinal plants. Doses and ways of use of medicinal plants have been developed at respiration diseases. 3 receipts were acknowledged and approved by the veterinary specialists. The revealed sick live-stocks have successfully been treated in accordance with the national veterinary on the base of medicinal plants. Treatment methods, doses and the used parts of plants at toxic dyspepsia and avitaminoses have been assigned for the first time.

SUMMARY
ETHNOBIOLOGICAL BASES OF MEDICINAL PLANTS
USED AT LIVE-STOCK TREATMENT IN AZERBAIJAN
Elfira Zaur Aghayeva

The investigation has been directed to study of ethnobotanical aspect of Azerbaijani people medicine at live-stock treatment and breeding. The work has been carried out in the period of 2005 to 2012 in the Biology Department of the Azerbaijan National Agrarian University as well as in the areas where they traditionally deal with live-stock among local people. The research object is treatment study methods and breed of live-stock used and remained up to present days by local population in different regions of Azerbaijan. The main method of material study was an inquiry method on D.M.Cotton's method [1996]. The average age of the respondents was 40 to 110 years old. Information about: the plants, parts of the plants used by people id.est.flowers, inflorescence, leaves, stalks, fruits and roots, collection period and usage ways have been obtained when filling applications.

Botanical peculiarities and structure of medicinal, poisonous and harmful plants have been studied; treatment methods of inflammation/catarrhal and lungs diseases, digestion system diseases, helminthoses and skin parasites were studied in accordance with traditional knowledge. Traditional methods of collection, drying and stocking up of medicinal herbs have been described. As a result of the ethnobotanical investigations it was realized that Azerbaijan folk veterinary have been developed within the range from easy up to difficult and occurred generally in the settled communities. It was revealed that 40 plant species belonged to 18 families including *Scrophulariaceae* Juss. (7species), *Lamiaceae* Lindl. (4species), *Papilionaceae* Juss. (6species) are used at central nervous system diseases. The rest families (*Asteraceae* Dumort., *Papaveraceae* Juss.et.al.) have represented by 1-2 species. Representatives of *Ranunculaceae* Juss. (8species) are the majority at cordial diseases. Totally 38 plant sp. out of 17 families are usually used at these diseases; representatives of *Plantaginaceae* Juss. (7species), *Apiaceae* Lindl. (5species), *Lamiaceae* (11species), *Malvaceae* Juss. and *Primulaceae* Vent. (each per 4species) at respiratory organs diseases are the majority of species as well the other families have been represented by less amount of species. Also data on use of 78 plant species belonged to 28 families at digestive diseases have been acquired and scientifically based (*Asteraceae* 12species, *Polygonaceae* Juss.7species, including

etnobioloji müalicə metodlarının digər xalqlar tərəfindən mənimsənilməməsi baxımından siyasi sosial müəyyənləşmə işi görülmüşdür.

İşin müzakirəsi. Tədqiqatda əldə edilən nəticələr və elmi müddəalar baytarlıq simpoziumlarında (Gəncə, 2003, 2004), aspirantların və gənc tədqiqatçıların Respublika elmi konfranslarında (Bakı, 2006, 2011), "Biologiyada elmi nailiyyətlər" mövzusunda Respublika elmi konfransında (Bakı, 2009), gənc alimlərin "Aqrar elmin inkişaf istiqamətləri və onun ekoloji aspektləri" mövzusunda elmi-praktiki konfransında (Gəncə, 2010, 2011), "Botanika bağlarının müasir mərhələdə təbii mühafizəsi" mövzusunda Beynəlxalq konfransda (Bakı, 2010), "Faydalı bitkilərin istifadəsinin aktual problemləri" mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransında (Bakı, 2011), "Biokimyəvi nəzəriyyələrin aktual problemləri" mövzusunda 2-ci Beynəlxalq Konfransda (Gəncə, 2011), Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI Respublika Elmi-praktiki konfransında (Bakı 2011), "Müasir biologiyanın problemləri" mövzusunda II Beynəlxalq elmi-praktiki konfransında (Moskva, 2011), Botanika İnstitutunun elmi seminarında (2013) məruzə olunub və müzakirə edilmişdir.

Dissertasiyanın həcmi və quruluşu: Dissertasiya işi "Giriş", 6 fəsil, nəticələr, ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarət olub, 218 səhifədə çap edilmişdir. İşin nəticələri 10 cədvəl, 67 şəkil, 15 diaqram və sxemdə əksini tapmışdır. Ədəbiyyat siyahısı 354 mənbədən ibarətdir ki, burada qədim əlyazmalar xüsusi yer tutur.

ETNOBOTANİKİ TƏDQIQATLARA DAİR ƏDƏBİYYAT
İCMALININ TƏHLİLİ

İnsan və heyvanlarda müxtəlif ağrı, nasazlıq və xəstəliklərə qarşı dərman bitkilərinin öyrənilməsi və işlədilməsi eramızdan əvvəlki və sonrakı əsrlərdə xalq təbabətində geniş yer tutmuşdur. Azərbaycanda orta əsrlərdə Təbib Məhəmməd Yusif Şirvani və İbn-əl-Baytar (1197-1247) 2600 dərman və digər bitkilərin xəstəliklərə təsirini əlifba sırası ilə vermişdir.

Dissertasiyada ta qədimdən indiyədək baytarlıq xalq təbabəti kitabələrinə istinadlar edilmişdir.

TƏDQIQATIN MATERIALI VƏ METODİKASI

Tədqiqat işi 2005-2012-ci illərdə ADAU-nun biologiya kafedrasında aparılmışdır. Hər il Azərbaycanın müxtəlif botaniki-coğrafi rayonlarına elmi ekspedisiyalar edilmiş. Herbari nümunələri toplanmış, kafedranın herbari fonduna təhvil verilmişdir. Bitkilərin etnik istifadəsinə dair əhali ilə sorğular aparılmış, yeni məlumatlar əldə edilmişdir. Məlumatların toplanması əsasən xalq təbabəti üsullarını yaxşı bilən, ömrü boyu

heyvandarlıqla məşğul olan yaşlı nəslin nümayəndələri ilə xalq təbabəti məlumatlarının toplanması proqramından istifadə edilməklə [Şərifov, 1924] şəxsi söhbətlər əsasında, C.M.Kotton [1996] və G.J.Martin [2000, 2001] metodikalarına əsasən aparılmışdır. Həmçinin AMEA Əlyazmalar İnstitutunun arxiv materiallarından istifadə edilmişdir. Heyvanların üzərində qoyulan təcrübələr fermer təsərrüfatlarında həyata keçirilmiş. Qanın biokimyəvi göstəriciləri Samux rayon baytarlıq idarəsinin laboratoriyasında, arı balının biokimyəvi analizi V.Q. Çudakov [1967] metodikasına əsasən 4 göstərici üzrə, balın zəhərliliyinin təyini O.F. Qrobov və b. [1987] metoduna uyğun Azərbaycan Arıçılar İttifaqının laboratoriyasında yoxlanılmışdır.

Toplanmış bitkilər "Azərbaycan florası"na [1950-1961] əsasən təyin edilmiş, S.K. Çerepanova [1999] görə dəqiqləşdirilmiş, əlavələr və dəyişikliklər, A.M.Əsgərovun "Azərbaycan florasının konspekti" [2005-2008] üçcildliyi nəzərə alınmaqla verilmişdir.

EKSPERİMENTAL HISSƏ

Azərbaycan baytarlıq təbabəti tarixinin etnobioloji aspektləri

Azərbaycanda heyvanların saxlanması və bəslənməsində spesifik münasibət xüsusiyyətləri əsrlər boyu formalaşaraq milli-etnik xarakter almış, dərman bitkilərindən istifadə edilmiş və el arasında «mal təbib», «təbib çoban», «heyvan cindəri» və s. kimi adlar meydana gəlmişdir.

Araşdırılan reseptlərə nəzər salanda yığımların tərkibində bölgələrdə eyni bitkilərin rast gəlməsi nəzərə çarpır. Bu bitkiləri ulularımız gündəlik təcrübələr əsasında müalicəvi təsirini yaxşı öyrənmiş, onları sınaqdan keçirərək şəfaverici məlhəmlər hazırlamışlar. Bu bitkilərdən müstəqil areal əmələ gətirməsələr də, müxtəlif zonalarda tez-tez rast gəlin bitkilərdir.

Əhalinin bəzi hissəsinin köçəri və yarımköçəri həyat tərzini sürməsi əsasən heyvandarlığın inkişaf etdirilməsindən birbaşa asılı olmuşdur. Belə ki, insanlar heyvanların bəslənməsində qış dövründə aranda qış otlaqlarında təbii yemlərdən, yay dövrlərində isə yaylaqlarda təbii bol yemlərdən istifadə etmişlər. Hər iki otlaq sahələri qış və yay otlaqları öz növbəsində qiymətli, dərman əhəmiyyətli bitkilərdən ibarət olub ki, bunlar da heyvanların sağlam olmasına səbəb olmuşdur. Aparılan sorğular nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, kütləvi yoluxucu heyvan xəstəliklərinin (epizootiya) qarşısını almaq məqsədilə köçəri heyvandarlar (tərəkmələr) köhnə yerlərdən uzaqlaşdı və yeni otlaqlara sürüləri çəkirdilər. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində [Yakimov və b., 1971] müəyyən olmuşdur ki, parazitlərin mövsümü yayılması, heyvanların əsrlər boyu köç olan dövrlərlə üst-üstə düşür. Bizim əcdadlarımız heyvanları yay və qış otlaqlarına

тракта 78 видов растений, относящихся к 28 семействам *Asteraceae* 12, *Polygonaceae* Juss. 7 видов, в том числе *Gentianaceae* Juss., *Cruciferae* Juss., *Rosaceae* Juss. по 4-5 видов; в лечении гельминтозных заболеваний азербайджанцы использовали 90 видов растений из 21 семейств. В народной ветеринарии при кожных заболеваниях во всех зонах собраны сведения об использовании против паразитов *Anabasis aphylla* L., имеющем большие запасы произрастания.

В народной ветеринарной медицине Азербайджана выявлены сведения об использовании 504 видов растений. Из них 32 вида относящихся к 14 семействам эффективные витаминные растения. Ряд растений используются только в практике скотолечения: *Huperzia selago* (L.) Bernh. ex Schrank & Mar, *Fumaria officinalis* L., *Sinapis arvensis* L., *Silybum marianum* (L.) Gaertn., *Cirsium arvense* (L.) Scop., *Celtis glabrata* Steven ex Planch., *Rhododendron caucasicum* Pall., *Melissa officinalis* L., *Eremostachys iberica* Vis., *Eremostachys laciniata* (L.) Bunge, *Reseda lutea* L., *Cephalaria gigantea* (Ledeb.) Bobrov, *Arundo donax* L., *Ficus carica* L., *Euonymus europaea* L., *Arum elongatum* Stev., *Arum albispathum* Steven ex Ledeb.) Prime.

Входе этноботанических исследований выяснилось, что используемые части растений распределены следующим образом: листья (32,4%), кора (8,4%), плоды (14,4%), цветы (12%), корни (27,6%), зеленая часть растения (36,6%), семена и споры (12%), хвоя, шишки и др. (6%)

Для лечения домашних птиц в национальных рецептах в основном распространены сведения об использовании *Persica vulgaris* Mill., *Quercus castanifolia* С.А.М., *Punica granatum* L.

При различных заболеваниях пчел используются 16 видов растений: против паразитов - *Pinus eldarica* Medw., *Thymus transcaucasicum* Ronn. in Fedde., *Solanum nigrum* L., *Capsicum annum* L., *Tanacetum vulgare* L. и др.; при нозематозах *Hypericum perforatum* L., *Menta piperita* L. На основе этноботанических сведений разработаны и опробированы рецепты лечения пчел при варроатозах.

В ходе экспериментальных исследований при различных заболеваниях сельско-хозяйственных животных использовали лекарственные растения. При заболеваниях органов дыхания разработаны дозы и способы применения лекарственных растений. 3 рецепта были одобрены ветеринарами. Выявленные больные животные были успешно вылечены согласно национальной ветеринарии на основе лекарственных растений. Впервые назначены методы лечения, дозы и используемые части растений при токсических диспепсиях и авитаминозах.

РЕЗЮМЕ

ЭТНОБИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ, ИСПОЛЗУЕМЫХ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ ПРИ ЛЕЧЕНИИ ЖИВОТНЫХ

Агаева Эльфира Заур кызы

Исследование направлено на изучение этноботанического аспекта народной медицины азербайджанцев в лечении и разведении животных. Работа выполнена с 2005 по 2012 гг. на кафедре биологии АГАУ и в зонах, где традиционно занимаются животноводством, среди местного населения. Объектом исследования является изучение методов лечения и разведения животных, которые используются и сохранились до наших дней со стороны местного населения в различных регионах Азербайджана. Основным методом изучения материалов явился опросный метод по методике Д.М.Коттона [1996]. Средний возраст респондентов составил от 40 до 110 лет. При анкетировании была получена информация о названии растений, о тех частях растения, которое население использует (цветы, соцветия, листья, стебли, плоды, корни), о времени сбора, способе употребления. Изучены ботанические особенности и состав лекарственных, ядовитых и вредных видов растений; изучены методы лечения, простудных и легочных болезней, болезней пищеварительной системы, гельминтозов, кожных паразитов согласно традиционным знаниям. Описаны традиционные методы сбора, сушки и заготовки лекарственных растений

В результате этноботанических исследований выяснилось, что народная ветеринария Азербайджана развивалась от простого к сложному и возникла в основном в оседлых общинах. Выявлено, что при болезнях центральной нервной системы используются 40 видов растений, относящихся к 18 семействам, в том числе *Scrophulariaceae* Juss. (7 видов), *Lamiaceae* Lindl. (4), *Papilionaceae* Juss. (6 видов). Остальные семейства (*Asteraceae* Dumort., *Papaveraceae* Juss.) представлены 1-2 видами. При болезнях сердца представители семейства *Ranunculaceae* Juss. (8 видов) составляют большинство. Всего при этих болезнях используются 38 видов растений из 17 семейств; при болезнях органов дыхания представители семейства *Plantaginaceae* Juss. (7), *Apiaceae* Lindl. (5), *Lamiaceae* (11), *Malvaceae* Juss. и *Primulaceae* Vent. (каждая по 4 вида) составляют большинство видов, в то же время другие семейства представлены меньшим количеством видов. Были собраны данные и научно обоснованы сведения об использовании при болезнях желудочно-кишечного

köçürərək bu kimi xəstəliklərdən qorumuşlar.

AZƏRBAYCAN FLORASINDA DƏRMAN VƏ YEM ƏHƏMİYYƏTLİ BİTKİLƏR VƏ ONLARIN YAYILMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Təbii yem sahələrində rast gəlinən bitkiləri bioloji xüsusiyyətlərinə və əhəmiyyətinə görə 6 əsas qrupa bölünmüşdür: qırtıckimilər (*Gramineae* Juss.), paxlakimilər (*Fabaceae* Lindl.), cilkimilər (*Cyperaceae* Juss.), müxtəlifotlar, dərman əhəmiyyətli, zəhərli və zərərli. *Poaceae* fəsiləsinə aid olan yabanı yem bitkilərindən *Phleum* L., *Elytrigia* Desv., *Poa* L., *Dactylis* L., *Festuca* L., *Bromus* L., *Agrostis* L., *Alopecurus* L., *Hordeum* L., *Secale* L. cinslərinə aid növləri və s. göstərmək olar. Paxlalı bitkilərin bir çox növləri ən qiymətli yem otları hesab olunur. Bunlardan xüsusilə *Trifolium* L., *Onobrychis* Hill, *Vicia* L., *Lathyrus* L., *Melilotus* Hill. və başqa cinslərin növlərini misal göstərmək olar.

Təbii otlaqlarda yem bitkilərindən başqa, yem üçün əhəmiyyətli olmayan zəhərli və zərərli bitkilər də bitir. Onlar otlaqların məhsuldarlığını aşağı salır, heyvanların zəhərlənməsi üçün qorxu törədir. Lakin bəziləri baytarlıqda və təbabətdə dərman kimi istifadə olunur: *Atropa caucasica* Kreyer., *Hyoscyamus niger* L., *Datura stramonium* L., *Veratrum lobelianum* Bernh, *Equisetum arvense* L. və s.

Zərərli bitkilərin tərkibində zəhərli maddələr olmur, hətta onlar qidalı hesab olunur. Ancaq belə bitkiləri heyvanlar yedikdə heyvandarlıq məhsullarının (ət, süd, yun) keyfiyyəti aşağı olur. Zərərli bitkilərə tüklü, tikanlı, pis qoxuya və acı dada malik olan bitkilər daxildir: *Allium ursinum* L., *Allium sativum* L. növlərinin, *Ornithogalum* L., *Nepeta* L., *İris* L., *Prangos* Lindl., *Orchis* L., *Matricaria* L., *Thymus* L., *Origanum* L., *Achillea* L., *Pyrethrum* Gaerth. cinslərə aid növlərinin südün çox pis iy, *Artemisia* cinsinə aid bitki növlərinin isə acı dad verməsinə səbəb olur.

AZƏRBAYCANIN MİLLİ BAYTARLIQ TƏBABƏTİNDƏ QEYRİ-ƏNƏNƏVİ ÜSULLARIN TƏTBİQİ

Azərbaycan ərazisində bitən bir sıra bitkilər mədə-bağırsaq sistemi xəstəliklərinə müalicəvi təsir göstərir. Aparılan etnobotaniki tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, qədim azərbaycanlılar bölgələrdə heyvanlarda yaranan eyni adlı xəstəlikləri müxtəlif bitkilərdən istifadə etməklə müalicə edirmişlər. Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında heyvanların mədə-bağırsaq problemlərində 78 növ bitkidən istifadə edildiyi müəyyən olunmuşdur. Həzmi yaxşılaşdırmaq üçün ilk növbədə acı dada malik dərman bitkilərindən istifadə edilir: *Menyanthes trifoliata* L., *Gentiana schistocalyx* (C.Koch), *G.gelida* Bieb., *G.cruciata* L., *Centaureum*

umbellatum Gilib., *C.minus* Moench., *Cnicus benedictus* L., *Taraxacum officinale* Wigg. Onlar həzm aparatının ifrazat fəaliyyətini artırır, qıdanın həzmini yaxşılaşdırır, bağırsaqda baş verən çürümə proseslərini zəiflədir, zəhərlənməni dayandırır, ağrıkəsici və sidikqovucu təsirə malikdirlər.

İşlədici təsirə malik bitkilər: *Rhamnus cathartica* L., *Frangula alnus* Mill., *Rheum ribes* L., *Rubia iberica* (Fisch) C.Koch., *Cassia acutifolia* Del., *Rumex confertus* L. Bürüyücü xüsusiyyətlərə malik olan bitkilərə *Cydonia oblonga* Mill., *Althaeae officinalis* L., *Linum catharticum* L., *Malva sylvestris* L., *Plantago major* L., *Elytrigia repens* (L.) P.B. Agrost. aid edirlər.

Büzücü tərkibli bitkilər. Baytarlıq təbabətində büzücü vasitə kimi dispepsiyalar zamanı *Sanguisorba officinalis* L. kökümsovları, *Quercus castaneifolia* C.A.Mey. cavan budaqları və gövdə qabığı, *Cotinus coggygria* Scop., *Polygonum bistorta* L. *Solidago virgaurea* L. bitkilərinin otunu və çiçəklərini, *Salix alba* L. çiçəklərini, *Cornus mas* L. yarpaqları və meyvələrini, *Filipendula ulmaria* (L.) Maxim. kökümsovlarını və otunu istifadə edirlər.

Tənəffüs orqanlarının fitoterapiyasında dərman bitkiləri tərkibinə görə fərqlənir: bakterosid və bakteriostatik maddələrlə zəngin *Acorus calamus* L., *Betula pendula* Roth., *Hypericum perforatum* L., *Salvia officinalis* L.; hərərəti aşağı salan və iltihab ələhinə *Pimpinella anisum* L., *Sambucus nigra* L., *Polygonum aviculare* L.; bəlgəm gətirici *Althaea officinalis* L., *Ledum palustre* L., *Glycyrrhiza glabra* L.; bürüyücü maddələr *Alnus incana* Moench., *Punica granatum* L., *Quercus robur* L.; spazmolitik tərkibli *Valeriana officinalis* L., *Mentha piperita* L., *Origanum vulgare*,; allergiya ələhinə *Galium verum* L., *Betula pendula* Roth., *Viola tricolor* L.; ümumi möhkəmləndirici adaptogenlər və vitamindaşıyan bitkilər *Inula helenium* L., *Urtica dioica*, *Hypericum perforatum* L., *Artemisia absinthium* L.

Ev quşlarının xəstəliklərinin müalicəsində dərman bitkilərindən geniş istifadə edilmiş və hələ də istifadə edilməkdədir. Bu bitkilərdən *Persica vulqaris* Mill. yarpağı, *Quercus castaneifolia* ağacının qabığından, *Punica granatum* ağacının və meyvəsinin qabığından, dəmləmə şəklində istifadə edilir.

Qədim zamanlardan Azərbaycanda arıçılar xalq təbabəti vasitəsilə müalicə edir və arı ziyanvericilərinə qarşı mübarizə aparırlar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bal özü ekoloji cəhətdən təmizdir. Arılara dərman vasitəsi kimi kimyəvi preparatların verilməsi son nəticədə bu maddələrin müəyyən miqdarda balın tərkibində qalmasına səbəb ola bilər. Odur ki, dərman bitkilərindən arı xəstəliklərində və dezinfeksiya materialı kimi istifadə edilməsi çox vacibdir: *Hypericum perforatum*, *Calendula officinalis* L. çiçəkləri, *Mentha piperita* otunun dəmləməsi, *Solanum nigrum* L. arı

<http://vestnik-mgou.ru/web/index.php/ru/estestvennye-nauki>, Moskva 2013; ctp. 5-9

22. Agayeva E.Z., Ibadullayeva S.J., Asgerov A.A., Isayeva G.A. Analysis of plants in veterinary research of Azerbaijan on ethnobotanical materials // American Journal of Research Communication, Vol 1 (4), ISSN: 2325-4076, www.usa-journals.com, Box 690867, San Antonio, Texas, 78269, USA 2013; pp. 51-59

mərhələdə təbii mühafizəsi” mövzusunda Beynəlxalq konfrans 24-27 sentyabr, Bakı-Azərbaycan, 2010; səh. 261-266

13. Ağayeva E.Z., Hübətov Z.İ. Azərbaycanın baytarlıq təbabəti tarixinin etnobioloji aspektləri // “Faydalı bitkilərin istifadəsinin aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları 26-28 oktyabr; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Botanika İnstitutu, Bakı 2011; səh. 42-47

14. Ağayeva E.Z., Azərbaycanın yay və qış otlarının baytarlıq təbabətində istifadə olunan əsas dərman əhəmiyyətli bitki növləri // "Biokimyəvi nəzəriyyələrin aktual problemləri" 2-ci Beynəlxalq Konfransın materialları II hissə Gəncə Dövlət Universiteti Gəncə, 2011; səh.104-108

15. Агаева Э.З. Изучение эффективности действия растений, обладающих антигельминтными свойствами на неоскаридиоз // Проблемы современной биологии; Материалы II Международной научно-практической конференции; Научный журнал «Естественные и технические науки» и издательство «Спутник» - ISBN 978-5-9973-1651-8, Москва 2011; стр. 20-31

16. Ağayeva E.Z. Qeyri-ənənəvi müalicə üsulları və istifadə edilən dərman bitkiləri // “Qloballaşma şəraitində təhsil və elmin inkişaf problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktik konfransın tezisləri (03-05 oktyabr) II cild, Gəncə - 2011; səh. 72-74

17. Ağayeva E.Z. Azərbaycanın milli baytarlıq təbabətində mədə-bağırsağ xəstəliklərində istifadə edilən dərman bitkiləri // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Gəncə Regional Elmi Mərkəz Xəbərlər məcmuəsi, № 47, ISBN 5-8066-1638-4 Gəncə; 2012; səh. 93-99

18. Ağayeva E.Z., İbadullayeva S.C. Baytarlıq təbabətində bitkilərlə qeyri-ənənəvi müalicə üsulları // Azərbaycan Aqrar Elmi, Elmi-nəzəri jurnal. 2 (225) buraxılış, ISSN -76419 Bakı, 2012; səh. 73-76

19. Ağayeva E.Z., İbadullayeva S.C. Etnobotanika: Baytarlıq təbabəti tarixi və tətbiqi // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Biologiya və tibb elmləri, cild 67, № 1, ISSN 2078-3388 Bakı - Elm, 2012; səh. 63-67

20. Ağayeva E.Z. *Asteracea* fəsiləsi nümayəndələrinin baytarlıq təbabətində etnobioloji tədqiqi // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Botanika İnstitutunun Elmi Əsərləri, XXXIII cild Bakı, 2012; səh. 178-184

21. Агаева Э.З., Ибадуллаева С.Д. Этноботанические исследования по применению растений при болезнях медоносных пчел Азербайджана // Научный журнал Вестник МГОУ. Серия «Естественные науки» № 1. – Издательство МГОУ ISSN 2072-8352

pəyəklərinin ətrafında becərilməsi gənələrə qarşı mübarizə tədbiridir. Gənələr ələhinə mübarizə üsulu kimi *Capsicum annum* L. dəmləməsi yaxşı nəticə göstərir. Bundan başqa *Pinus eldarica* Medw., *Picea orientalis* (L.) Link. iynəyarpaqlarından hazırlanmış unu tənzifə büküb, arıların üzərinə ələyirlər. Bir arı ailəsi üçün 40-50 qr un bəs ələyər. Unlanmış arılar 12 saatdan sonra gənələrdən azad olurlar. *Tanacetum vulgare* L., *Acorus calamus* kökümsovları antiseptik (mikroblara qarşı) maddədir, həmçinin arıların işçilik qabiliyyətinə təkan verir. *Reseda lutea* L. parazitlərin ələyhinə və antiseptik təsirə malikdir.

Avitaminozlar kənd təsərrüfatı heyvanlarında çox təsadüf olunmaqla onların boy və inkişafdən qalmasına, məhsuldarlığın azalmasına, müxtəlif xəstəliklərə tutulmasına səbəb olur. Bunun da nəticəsində heyvandarlıq təsərrüfatlarına böyük iqtisadi ziyan dəyir. Süd verən heyvanlarda vitamin çatışmazlığı olanda (əsasən qışın son aylarında) istehsal olunan süd məhsulu keyfiyyətsiz və bəzən toksiki maddələrlə zəngin olur.

Türkçarəçilər avitaminozların müalicəsində istifadə etməni məsləhət görürlər: *Malus orientalis* (Uglitzk.) Jus. təzə dərilmiş meyvəsini və *Rosa canina* L. eyni miqdarda (1:1 nisbətində) qaynadıb gündə bir neçə dəfə buzovlara içirtməyi məsləhət görürmüşlər. Təbii vasitələrə əsaslanan belə müalicələr indinin özündə də əhəmiyyətlidir. Məsələn, *Urtica dioica* L. cavan zoğlarını heyvanlara və quşlara verirlər. *Hippophae rhamnoides* L. bitkisinin müalicəvi əhəmiyyəti onun regenerativ xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır, o, baş verən prosesləri tezləşdirməkdən başqa, ağrıkəsici və mikrobəlehi təsirə malikdir [Novruzov, 2000]. 6 ml həcmində çaytikanı yağı buzovlara doğulduqdan sonra yemləmədən 30 dəqiqə əvvəl verilsə, bədənin ümumi xəstəliyə davamlılığı artar, bağırsaqda gedən fermentasiya güclənər. Digər maraqlı nümunə xəsil hesab olunur: xüsusi yem kimi *Hordeum vulgare* L. əkilir və yenicə çim verdikdə yeni doğmuş inəklərə yedirdilir. Bu vitaminli bitkini qəbul etdikdə ana inəyin orqanizminin özünün bərpa tez baş verir, südün keyfiyyəti və miqdarı artır. Bu isə son nəticədə alınan balaların sağlam olmasına gətirib çıxarır. Bu vasitə ilə təsərrüfatda iri və xırda buynuzlu mal-qaranın sayının artırılmasına nail olmaq olar.

Sağlamlıq durumuna ciddi təsir göstərən amillərdən biri də heyvanlar arasında çox təsadüf edilən travmalar, zədələnmələr, yaralar və xoraldır. Bu zaman dəri örtüyünün zədələnməsi oraya düşən müxtəlif təhlükəli mikroorqanizmlərin orqanizmə keçməsinə asanlaşdırır. Xalq təbabətində *Anabasis aphylla* L. tövlələrin və heyvanların parazitlərdən təmizlənməsində müvəffəqiyyətlə istifadə edilir. Bu məqsədlə üyüdülmüş birillik cavan zoğlarından hazırlanmış 2 kq toz 2 kq ələnmiş ocaq külünə qatışdırılaraq 5-6 m² sahəsi olan tövləyə səpilir. Ev quşlarının bədəninə

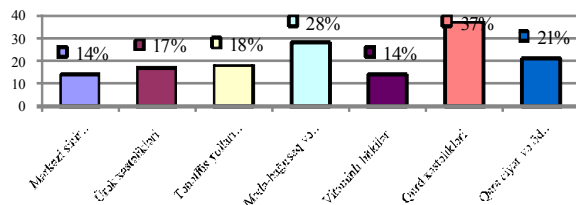
olan parazitlərə təsir etmək üçün bu nisbətdə hazırlanmış qarışıq xüsusi çuxura doldurulur və quşlar burada küllənir. Onların tükləri arasında olan bitlər, birələr və digər parazitlər məhv olur. Yaraların antiseptik işlənməsində həmçinin bitkilərdən istifadə edirlər. Bağayarpağını (*Plantago major* L.) tüpürcəklə isladıb yaranın üzərinə yapışdırırlar. Təzə dərilib döyülmüş bağayarpağı bitkisinin kütləsinə duz, çörəyin içini və keçi piyini qarışdırıb yenidən döyürlər. Bu xəmirədən çibanın sağaldılmasında yaxma kimi istifadə edirlər. Bundan başqa yanıqların üstünə qurudub üyüdülmüş *Vaccinium myrtillis* L. yarpağını tökürlər. Sümükdən çirk gələndə *Eremostachys laciniata* (L.) Bunge. bitkisinin döyüb toz halına salıb (50 qr) yaranın üstünə qoyurlar.

Azərbaycan xalq təbabətində bir sıra maraqlı və sınaqdan keçirilmiş əməliyyatlar da həyata keçirilir. Məsələn: yaylaqda və bəzən də aranda canavar və digər yırtıcıların hücumlarına məruz qalmış heyvanların qoparılmış və ya yaralanmış, zədələnmiş hissəsinə qaynar (dağ edilmiş) yağ tökülür, həmən hissə yüngül yandırılaraq örtük əmələ gətirir. Bu kimi yağlara keçi və ya qoyun piyi, balıq yağı, badam yağı aiddir. Digər vasitə: üzərliyin kökünü döyüb, qoyun piyi ilə qarışdırıb zədələnmiş yerə yaxıb bağlayırlar.

Heyvanların bədənində olan parazitlərə təsir edən bitkilərdən *Pyrethrum cinerariifolium* Frev. və *P. carneum* Bieb. milçəklərə, ağcaqanadlara və yay vaxtı tövlələrdə olan həşəratlara öldürücü təsir göstərən, *Veratrum lobelianum* Bernh. baytarlıq təbabətində gənələrə öldürücü təsir vasitəsi kimi istifadə edilir. Dərman məqsədi ilə bu bitkinin kökümsovu götürülür.

Tədqiqat zamanı Azərbaycanda baytarlıq təbabətində və heyvanların bəslənməsi və gigiyenasında istifadə edilən 504 növ bitki aşkarlanmışdır ki, onların müalicəvi təsiri aşağıdakı diaqramda əks edilmişdir (dioq.1).

Dioqram 1.
Müalicəvi təsirinə görə bitki fəsilələrinin paylanması

Hər bir növün bioekoloji xüsusiyyətləri və yayılma sahələri təyin edilmişdir. Bunlar arasında əsas yeri *Asteraceae* Dumort. fəsiləsi nümayəndələri tutur.

Dissertasiya işinə aid dərc olunmuş əsərlərin siyahısı

1. Ağayeva E.Z., Hübətov Z.İ. Azərbaycanın Milli baytarlıq təbabətində dəri parazitlərinə qarşı istifadə edilən dərman bitkiləri // Gəncə-Qars baytarlıq simpoziumunun materialları Gəncə, 2003; səh. 304-307

2. Ağayeva E.Z., Hübətov Z.İ. Ev quşlarının müalicəsində istifadə edilən Azərbaycanın Milli etnobotaniki reseptləri // Beynəlxalq elmi simpoziumunun külliyyatı II cild, Gəncə, 2004; səh.286-288

3. Агаева Э.З., Гумбатов З.И. Растения, применяемые при желудочно-кишечных заболеваниях в животноводстве // Агротехнология факультетинин элми əsərləri toplusu Bakı, 2003; səh.51-57

4. Ağayeva E.Z., Hübətov Z.İ. Kənd təsərrüfatı heyvanlarının tənəffüs üzvlərinin xəstəlikləri zamanı istifadə edilən dərman bitkiləri // Professor A.Ə. Ağabəylinin 100-illiyinə həsr olunmuş Akademiyanın elmi əsərlər toplusu Gəncə, 2005; səh.191-194

5. Ağayeva E.Z. Vitaminli dərman bitkilərindən baytarlıq təbabətində istifadə olunması // Aspiratların və gənc tədqiqatçıların XI Respublika elmi konfransının materialları Bakı, 2006; səh.40-41

6. Ağayeva E.Z. Zəhərli bitkilərlə heyvanların zəhərlənməsi və onların profilaktikası // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə Regional Elmi Mərkəz Xəbərlər məcmuəsi №30, Gəncə, 2007; səh.78-83

7. Агаева Э.З. Лечение гельминтозных заболеваний сельскохозяйственных животных лекарственными растениями из флоры Азербайджана // “Биологический элми nailiyyətlər” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları Bakı, 2009; səh. 270-272

8. Агаева Э.З. Этноботанические исследования в Азербайджане // ADAU-nun элми əsərləri ADAU-nun 80 illik yubileyinə həsr edilir №1. Gəncə, 2010; səh.56-58

9. Ağayeva E.Z. Bitkilərin ziyanvericilərə qarşı olan təsirindən arıçılıqda istifadə // Gəncə alimlərin “Aqrar elmin inkişaf istiqamətləri və onun ekoloji aspektləri” mövzusunda Elmi-Praktiki Konfransın materialları, Gəncə, 2010; səh. 36

10. Ağayeva E.Z., Qəbilov M.Y. Adi zirənin (*Carum carvi* L.) müalicəvi əhəmiyyəti // “Aqrar təhsil sistemində innovasiya texnologiyalarının tətbiqi və beynəlxalq əməkdaşlıq formaları” mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları. Gəncə, 2010; səh. 127

11. Агаева Э.З. Изучение полезных растений из флоры Азербайджана // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Botanika İnstitutunun Elmi Əsərləri, XXX cild, Bakı, 2010; səh. 281-284

12. Агаева Э.З. Этноботанические аспекты использования лекарственных растений Азербайджана // “Botanika bağlarının müasir

3. Biyan, cır nar, sumaq, çaytikanı, sarağan, itburnu, ayıdöşəyi və s. kimi 64 adda farmokopeyaya daxil edilmiş dərman bitkilərinin geniş yayılması nəzərə alınaraq ölkənin ehtiyacını ödəyə bilən tədarüknün mümkünlüyü və toplanılması təklif olunur.

4. Baytar həkimlərin toplanılan xalq təbabəti üsullarından və reseptlərindən arıçılıqda, quşçuluqda və heyvandarlıqda tətbiq etmələri nəzərdə tutulur. Eyni zamanda dissertasiyanın əsas müddəaları baytarlıq farmakologiyası, heyvanların terapiyası və gigiyenası kurslarının tədris prosesində istifadə edilə bilər.

5. Çoxsaylı təcrübələrdən və müşahidələrdən alınan nəticələrə əsasən neoaskaridoza qarşı aşağıdakı praktiki təkliflərin verilməsi məqsədə uyğun hesab edilmişdir: Tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, anthelmint xassəyə malik olan dərman bitkiləri içərisində yovşan bitkisinin 1:5 nisbətində dəmləməsinin 5ml hər bir kq diri çəkiyə tətbiqi zamanı neoaskaridoza qarşı ən yüksək anthelmint səmərə (66,7%) verməsini nəzərə alaraq onun neoaskaridoza qarşı işlədilməsi tövsiyə olunur.

6. Heyvanların terapiyası prosesində aşağıdakılara ciddi riayət edilməlidir: Dərman xam malının qarışıqlarını hazırlayarkən dəqiq dozaları təyin etmək; Dərman formalarını hazırlayarkən (dəmləmə, cövhər, qarışıq və s.) onun hazırlanma texnologiyasına riayət etmək; Hazırlanmış dərman vasitəsinin saxlama qaydalarını pozmaq.

DAVAMLİ İNKİŞAF PRİNSİPLƏRİ VƏ ETNOBOTANİKİ BİLİKLƏRİN MÖVCUD VƏZİYYƏTDƏ İSTİFADƏ İMKANLARI

Tədqiqatın məqsədlərindən biri də xalq ənənələrinin mənimsənilməsi sistemində mədəni-tarixi yaddaşın formalaşmasına xidmət etməkdir. Etnobotaniki ənənələrin yenidən məişətə qayıtması elmi tədqiqat institutlarının və əhalinin məlumatlıq səviyyəsinin artması, davamlı inkişafı və mövcud vəziyyətdə istifadə imkanları, ekoloji mədəniyyətin inkişafı deməkdir.

Əhali ilə sorğu zamanı aydınlaşmışdır ki, bitki xammalı ilin müəyyən dövründə toplanır. Bu əsasən iyun ayına təsadüf edir. Bitkilər əhali tərəfindən gün çıxmamış səhər saatlarında yığılır. Belə yanaşma elmdə də mövcuddur, çünki günəş şüaları təsiri nəticəsində kimyəvi maddələrin sintezi baş verir ki, bu isə bitkilərin kimyəvi tərkibinin dəyişməsinə, son nəticədə də müalicəvi təsirin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

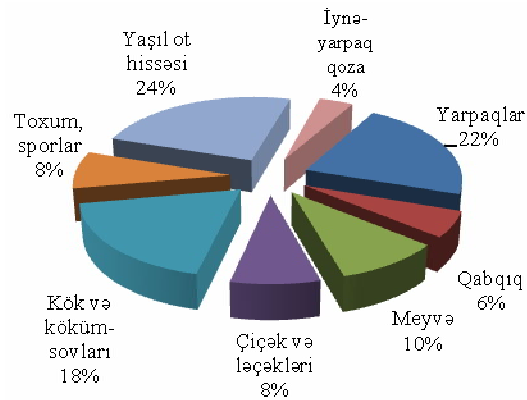
Baytarlıq təbabəti ilə əlaqədar olan tədbirlər Azərbaycanın əksər etnoqrafik zonalarında eyni məzmun, eyni mahiyyət kəsb etmişdir. Bu, Azərbaycanda vahid maldarlıq mədəniyyətinin təşəkkül tapmasına dəlalət edən faktlardan biridir. Dərman bitkiləri heyvan orqanizminə daha yumşaq, hərtərəfli təsir göstərir, bir qayda olaraq mənfi əkstəsir və ağırlaşmalar yaratmırlar. Dərman bitkilərinin digər sintetik preparatlarla müqayisədə üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bitkilərdə alkaloidlər, qlikozidlər, vitaminlər, mikroelementlər və başqa bioloji fəal maddələr var ki, onlar müəyyən nisbətlərdə ətraf mühitlə əlaqəli təkamül prosesində yaranıblar və orqanizmə kompleks təsir göstəriirlər. Ona görə də, yeni dərman bitkilərinin aşkarlanması, onların öyrənilməsi və baytarlıq təcrübəsinə tətbiqi böyük xalq təsərrüfatı əhəmiyyətinə malikdir.

Müalicə məqsədilə yabanı, bağ, bostan bitkilərindən və texniki bitkilərdən də istifadə edirlər. Bitki dərman vasitələrinin istifadə sahəsi genişdir. Azərbaycan xalq təbabətində baytarlıq praktikasında fitoterapevtik vasitələr daxilə qəbul üçün təyin olunurlar, ancaq eyni zamanda xalq təbibləri, inhalyasiya, tozlar, təpətmələr, vannalar, məcunlar, sürtmələr, yaxılar, iyvermələr, imalə kimi vasitələrdən də geniş istifadə edirlər.

Dərman vasitələrini dəmləmələr, cövhərlər, damcılar, yaxmalar, iskəncəbi, kitrə və şirələr şəklində istifadə edirlər. Nadir hallarda bitkinin müxtəlif hissələrindən hazırlanmış sıyıqlar və məhləmlər istifadə olunur. Daha çox otlardan müalicəvi vasitə kimi dəmləmə şəklində istifadə olunur (65%). Dəmləməni adətən yarpaqlardan, kökümsovlardan və gövdələrdən hazırlayırlar. Meyvələr, toxumlar və çiçəklər nisbətən az istifadə olunur (dioq.2).

Dioqram 2.

Baytarlıq təbabətində bitkilərin istifadə edilən hissələri

Bəzən bir neçə bitki qarışığında da istifadə edirlər. Dərman vasitələrinin hazırlanmasında xammalın müxtəlif emal üsullarına müraciət edirlər. Belə ki, dəmləmə açıq və ya qapalı qabda: gil səhəng və ya mis qazanlarda hazırlanır. Xırdalanmış, üyüdülmüş və əzilmiş bitkiləri yumurtaya, gül yağına, ağac külünə, südə, suya, badam və ya heyvanların iç yağına, bal mumuna, sabun köpüyünə, kükürdə, kəpəyə, hənaya, tüpürcəyə, peyinə, duza və s., qatıb istifadə edirlər. Cövhlər sirkədə, zoğal arağında və ya suda qaranlıq yerdə ağac və ya gil qablarda hazırlanır. Hərdən onlara bal qatıb istifadə edirlər.

Gəncəbasar bölgəsinin etnobotaniki tədqiqi zamanı tərəfimizdən ilk dəfə olaraq tövlələrdə cavan heyvanların (quzuların) döşənəyi kimi istifadə olunan *Gypsophila paniculata* L. aşkarlanmışdır. Bu bitki həm yumşaq təmiz döşənək, həm də qış aylarında isti saxlayan vasitə hesab olunur. Bu bitkilərin qurumuş boş parenxim toxuması özünə rütubəti və heyvanların sidik ekskrementini çəkərək tövlədə quru mühit yaradır.

Xalq təbabətinin mühüm cəhətlərindən biri də heyvanların müalicəsində təsiredici bitki ilə yanaşı başqa köməkədi istifadə edilməsidir. Məsələn: helmintoz (qurd) xəstəliklərində helmintozlara birbaşa təsir edən bitkilərlə yanaşı, eyni zamanda işlədici xarakterli bitkilərdən də istifadə edilir. Dərman bitkisinin təsirindən canlı helmintlər və onların sürfələri tamamilə bağırsaqlardan təmizlənir (kompleks tədbir).

Qədim dövrlərdə heyvanların bəslənməsində bitkilər və onlardan hazırlanan məmulatlardan geniş istifadə edilib. *Arundo donax* L. möhkəmliyi və yüngüllüyü ilə tikinti materialı kimi seçilir. Onun həm hüceyrələri boş-lokunar xarakterli, həm də gövdəsinin daxili küləş,

4. Aparılan etnobotaniki tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, xalq baytarlıq təbabətində bitkilərin istifadə edilən hissələri belə paylanmışdır: yarpaqları (32,4%), ağac qabığı (8,4%), meyvə və yetişməmiş meyvə qutucuqları (14,4%), çiçəkləri, ləçəkləri və çiçək hissələri (erkəkçiklər) (12%), kökləri və köküm-sövləri, kök yumruları (27,6%), yaşıl ot hissəsi, bütövlüklə yerüstü hissəsi, körpə budaqları (36,6%), toxum və sporları (12%), başqa hissələri: iynəyarpaqlar, qozalar və s. (6%)

5. Ev quşlarının müalicəsi üçün hazırlanmış milli etnobotaniki reseptlərdə əsasən *Persica vulgaris*-şaftalı ağacının yarpağı, *Quercus castanifolia* – palıd ağacının qabığı, *Punica granatum* – nar ağacının və meyvəsinin qabığı dəmləməsindən istifadə edildiyi müəyyən edilmişdir.

6. Azərbaycanlıların milli reseptlərində müxtəlif arı xəstəliklərində 16 növ dərman bitkisi işlədilir: parazitlərə qarşı *Pinus eldarica* – eldar şamı, *Thymus transcaucasicum* – zaqafqaziya kəkotusu, *Solanum nigrum* – qaragilə, *Capsicum annum* – acı bibər, *Tanacetum vulgare* – dağtərxunu və s.; nozematozda *Hypericum perforatum* – adi dazı, *Menta piperita* – nanə dəmləməsi. Tərəfimizdən arıların müalicə üsullarının etnobotaniki əsaslarla reseptləri hazırlanmışdır.

7. Aparılan eksperimental tədqiqatlar zamanı müxtəlif xəstəliklərdə dərman bitkiləri tətbiq edilmiş, tənəffüs üzvləri xəstəlikləri zamanı təyin edilən reseptlərin dozası hazırlanmış və aşkarladığımız 3 yeni resept baytarlar tərəfindən təsdiq edilmişdir. Buzovlarda mədə-bağırsaq pozuntuları zamanı nəzarətə alınmış heyvanlar milli baytarlıq təbabətinə uyğun sağaldılmışdır. Buzovların toksiki dispepsiyası və avitaminozlar zamanı istifadə edilən reseptlər əsasında hazırlanmış dərman bitkilərinin hissələri, dozaları və tətbiq olunma üsulları ilk dəfə olaraq təyin edilmişdir.

8. Vitaminli dərman bitkilərlə yemləmə zamanı heyvanların qanında aparılan biokimyəvi analizlər baytarlar tərəfindən müsbət nəticələrlə təsdiq edilmişdir.

TÖVSIYYƏLƏR VƏ TƏKLİFLƏR

1. Tədqiqatın nəticələri botaniki tədqiqatların tarixinin elmi-dürüst təsvirinin tamamlanmasında və tədqiqat işlərinin istiqamətlərinin planlaşdırılmasında istifadə oluna bilər.

2. Azərbaycan florasında zəhərli və zərərli bitkilər barədə toplanılan etnobioloji məlumatlar əsasında onların digər sahələrə yayılmasının qarşısının alınması öyrənilmiş və heyvandarlıqla məşğul olan təsərrüfatlarda tətbiq olunması tövsiyə edilmişdir.

NƏTİCƏLƏR

1. Aparılan etnobotaniki tədqiqatların təhlilindən müəyyən olunmuşdur ki, xalqın baytarlıq təbabəti tarixi ta qədimdən sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf etmiş, bu əsasən oturaq kənd icmalarından başlamış və xalqın mədəni daş yazmalarında heyvanların obraz və süjetlərində təsvir olunmuşdur.

2. İlk dəfə olaraq qədim azərbaycanlıların heyvanların müalicəsində xalq arasında yayılmış etnobioloji müalicə üsulları toplanılaraq elmi əsaslarla işlənilib hazırlanmış, müəyyən edilmişdir ki, mərkəzi sinir sistemi xəstəliklərində 18 fəsiləyə aid 40 növ, o cümlədən *Scrophulariaceae* (7 növ), *Lamiaceae* (4 növ), *Papilionaceae* (6 növ) ən çox, qalan fəsilələr (*Asteraceae*, *Papaveraceae* və s.) 1-2 növlə təmsil olunur, ürək xəstəliklərində 17 fəsiləyə aid 38 növ - ən çox *Ranunculaceae* (8 növ); tənəffüs yolları xəstəliklərində *Plantaginaceae* (7 növ), *Apiaceae* (5 növ), *Lamiaceae* (11 növ), *Malvaceae* və *Primulaceae* (hər biri 4 növ) nümayəndələri çoxluq təşkil etdiyi halda digər fəsilələr az sayla müşahidə edilmişdir. Heyvanlarda mədə-bağırsaq və həzm sistemi xəstəliklərində 28 fəsiləyə aid 78 növ – *Asteraceae* 12, *Polygonaceae* 7 növ, o cümlədən 4-5 növlə *Gentianaceae*, *Cruciferae*, *Rosaceae*; qurd xəstəliklərində 32 fəsiləyə aid 90 növ; qara ciyər və öd yolları xəstəliklərində 21 fəsiləyə aid 50 növ bitkidən istifadə edilir. Azərbaycanın milli xalq təbabətində dəri parazitlərinə qarşı bütün aran zonasında geniş ehtiyata malik olan *Anabasis aphylla* – öldürgənotundan istifadə edildiyi aşkarlanmışdır.

3. Tədqiqat zamanı Azərbaycanda baytarlıq təbabətində və heyvanların bəslənməsi və gigiyenasında istifadə edilən 504 növ bitki aşkarlanmışdır ki, bunun 14 fəsiləyə aid 32 növü heyvanların bəslənməsində effektiv vitaminli bitkilərdir. Bir sıra növlər ancaq baytarlıq təbabətində istifadə edilir: quzu plaunu (*Huperzia selago* (L.) Bernh. ex Schrank & Mar), aptek şahtərəsi (*Fumaria officinalis* L.), çöl xardalı (*Sinapis arvensis* L.), xallı alaqaqal (*Silybum marianum* (L.) Gaertn.), çöl qanqalı (*Cirsium arvense* (L.) Scop.), hamar dağadağan (*Celtis glabrata* Steven ex Planch.), Qafqaz rododendronu (xanıməli) (*Rhododendron caucasicum* Pall.), dərman bədrənci (*Melissa officinalis* L.), gürcü çilədağı (*Eremostachys iberica* Vis.), çırımlı çilədağı (*Eremostachys laciniata* (L.) Bunge), sarı rezeda (*Reseda lutea* L.), nəhəng qantəpər (*Cephalaria gigantea* (Ledeb.) Bobrov), qamışvari qarğı (*Arundo donax* L.), əncir (*Ficus carica* L.), avropa gərməşovu (*Euonymus europaea* L.), danaayağı, uzunsov gəcəb (*Arum elongatum* Stev.), ağqanad gəcəb (*Arum albispathum* Steven ex Ledeb.). Bu növlərin istifadəsinə dair araşdırılan reseptlər dissertasiyada geniş şərh olunmuşdur.

boşluqlu olur. Məhz qarğının belə quruluşlu olmasına görə «quzuluq» isti və quru halda olur ki, bu da quzuların xəstələnmədən böyüməsinə şərait yaradır. Cərrahiyyə əməliyyatlarında qarğıdan istifadə edirdilər. Kiçik hissə kəsb, çibanın içərisinə yeridib, mayenin çıxmasını təmin edirdilər.

2005-2011-ci illər ərzində dərman bitkiləri ilə iri və xırda buyuzlu xəstə heyvanlar arasında təcrübələr aparılmışdır. Təcrübələrin məqsədi iqtisadi cəhətdən baha başa gələn dərman preparatları əvəzinə yerli florada geniş yayılmış, orqanizmə heç bir mənfi təsir etməyən ucuz, həm də tədarükü mümkün olan, əhali tərəfindən sınaqlardan çıxmış bitkiləri tətbiq etməkdən ibarət olmuşdur.

Soyuqdəymə və ağciyər xəstəliklərinin müalicəsi üçün təsərrüfatda baytar həkiminin aşkarladığı 11 xəstə heyvan müəyyən olunmuşdur. Heyvanların vəziyyətinə nəzarət aşağıdakı göstəricilərə əsaslanırdı: heyvanın ümumi vəziyyəti, bədənin hərəkəti, nəbz və tənəffüsün tezliyi, heyvanın qidaya və suya münasibəti, görmə və eşitmə reflekslərinin vəziyyəti, xarici qıcıqlara cavab reaksiyaları, təbii ifrazatın vəziyyəti.

Xalq baytarlıq təbabətinə əsaslanaraq heyvanlar üzərində bir neçə müalicə üsulunun effektivliyi yoxlanılmışdır (cə.d.).

Cədvəl

Tənəffüs üzvlərinin xəstəlikləri zamanı istifadə olunan bəzi reseptlər əsasında hazırlanmış dərman bitkilərinin dozası və tətbiq olunma üsulları

	Yığının tərkibi	İstifadə edilən hissələri	Nis bət	Çəki qr-la	Hazırlanma qaydası
1	<i>Glycyrrhiza glabra</i> L. <i>Plantago major</i> L. <i>Tussilago farfara</i> L.	kökü yarpaqları yarpaqları	3 3 4	300 300 400	10 litr suda 5 saat dəmlədikdən sonra, süzülür, 2 günlük normaya uyğun
2	<i>Thymus transcaucasicus</i> Ronn. In Fedde. <i>Cephalaria gigantea</i> Bobr.	otu çiçəkləri	1 1	200 200	4 saat əvvəl 10 litrlik emallı qabda dəmləmə hazırlanır
3	<i>Saponaria officinalis</i> L. <i>Verbascum thapsus</i> <i>Malva sylvestris</i> L.	kökümsov çiçəkləri yarpaqları	1 1 1	200 200 200	10 litr suda dəmlədikdən sonra, süzülür. 4 saat əvvəl

Müalicə effekti 1-ci gündən xəstəliyin əlamətlərinin yüngülləşməsi ilə müşahidə olundu. Müalicənin 3-cü günündə öskürəyin kəsilməsi, burun ifrazatının dayanması, heyvanların iştahının artması, tənəffüsün

tamamilə aradan qalxması müşahidə olundu və qeydə alındı. Müalicənin 5-ci günündə ağ ciyərin müayinəsi zamanı xırıltıların kəsilməsi qeyd olundu. Müalicə 8 gün davam etdi. Tam sağalma 10-cu gün fiksə olundu.

Beləliklə, dərman bitkiləri ilə müalicə olunmuş heyvanlarda burun-boğaz yollarında ifrazat nəzərə çarpacaq dərəcədə azalmış, öskürək, gözyaşarma kəsmişdir. Müalicənin müsbət effekti xəstə heyvanların 11-dən 9-da müşahidə olunmuşdur. Bu müalicənin terapevtik effektivliyi – 82 % olmuşdur. Digər 2 halda dərman bitkiləri ilə yanaşı, baytar tərəfindən sulfodimezin preparatı verilməsi (20-40 mq hər 1 kq çəkilyə) məsləhət görülmüşdür. Bu, kombinə edilmiş müalicə hesab olunur. Müalicə 7 gündən sonra müsbət səməərə vermişdi.

Heyvanların yoluxmayan daxili xəstəliklərindən ən çox yayılanı mədə-bağırsaq sisteminin xəstəlikləridir. Bu problemin öyrənilməsinə dair bir sıra sınaqlar keçirdik. Təsərrüfatda baytar həkimi tərəfindən aparılan yoxlamalar və qoyulan təftiş diaqnozu nəticəsində 9 baş buzovda toksiki dispepsiya əlamətləri aşkarlanmışdır. Kliniki əlamətlərə uyğun olaraq, buzovlarda kəskin ishal, pis iy, nəbzın və tənəffüsün tezləşməsi müşahidə olunurdu. Cavan heyvanların gözləri çuxura düşmüş və xarici təsirlərə laqeyd idilər. Toksigen mikrofloranın inkişafının qarşısını almaq üçün antibiotik, sulfanilamid və nitrofuran preparatları əvəzinə tərəfimizdən baytar həkiminə qədim zamanlardan Azərbaycanın yay otlarında istifadə olunan yüksək təsirə malik bir sıra resptləri sınaqdan keçirmək təklif edildi. Bu reseptlər aşağıdakı tərkibdədir: qaytarma (*Potentilla erecta* Rausch.), qırxbuğum (yolotu) (*Polygonum aviculare* L.), yarpız (*Mentha piperita*), çobanyastığı (*Matricaria chamomilla* L.), qızılçətir (*Centaureum umbellatum* Gilib.), at əvəliyi (*Rumex confertus* L.), quşəppəyi (çobançantası) (*Capsella bursa pastoris* (Medic), palıd (*Quercus robur* L.) qabığı, gəcəvər (*Acorus calamus*). Dispepsiya zamanı buzovların müalicəsində bu dərman bitkilərindən olan yığımların istifadəsi ağır vəziyyətdə olan heyvanların hamısının müalicə edilməsinə imkan verdi. Nəzərə çarpan terapevtik effekt müalicənin 2-ci günündə qeydə alındı. Vəziyyətin yaxşılaşması müalicənin 3-4-cü günündə qeyd olundu. Dərmanlarla müalicə 2-3 gün artıq vaxt tələb edir. Əks-təsir və vəziyyətin ağırlaşması müşahidə olunmadı.

Vitaminli dərman bitkilərinin tətbiq olunması nəticəsində heyvanların orqanizminin ümumi müqavimətinin artmasını və profilaktiki tədbir olaraq, xəstəliklərin qarşısını almaq məqsədilə fermer təsərrüfatında əsasən qış aylarında bir sıra təcrübələr və sınaqlar qoyulmuşdur.

“Suliddinoğlu” fermer təsərrüfatında quşçuluq sahəsində aparılan tədqiqatlar toyuqlar arasında avitaminozun qarşısını almağa yönəlmişdir. Bu məqsədlə dərman bitkilərindən *Urtica dioica* və taxılların kəpəyindən

hazırlanmış yem əlavəsi tətbiq olundu. Əgər bu məqsədlə kimyəvi preparatlardan istifadə olunarsa, o zaman ətlik quşları kəsilməyə ancaq bir aydan sonra vermək olar.

Fitoterapiya ən uzun tarixə malik və ən davamlı ənənələri olan müalicə metodudur. Bəzi hallarda fitoterapiya tamamilə medimkamentoz terapiyanı əvəz edə bilər. *Crataegus pentagyna* W.et K., *Rubus buschii* A.Grossh., *Taraxacum officinale* F.H. Wigg. kimi bitkilərin təsir edən maddələrinin biokimyəvi strukturu orqanizmə daha yaxındır, əkstəsir göstərmirlər, bunlardan hazırlanan yığımlar heyvanın immun sistemini möhkəmləndirir. Bizim sınaqlardan müvəffəqiyyətlə keçən yığımların istifadəsi təsərrüfatlarda tətbiq edilmişdir. (arayış işə əlavə edilir).

Hesab edirik ki, dərman bitkilərindən baytarlıq praktikasında istifadəni inkişaf etdirmək, maarifləndirmək və genişləndirmək vacibdir. İstifadənin asanlıqı, aşağı maya dəyəri kənd təsərrüfatı heyvanlarının xəstəliklərinin müalicəsində perspektivli metod olmasına zəmin yaradır. Bizim tövsiyyələrimizə əsaslanaraq bu bitkilərin rasiona əlavə edilməsi nəzərdə tutulmuş, təsərrüfata bitki toplamaq üçün 4 nəfər əlavə işçi qüvvəsi cəlb edilmişdir. Bitkiləri qurutmaq üçün xüsusi anbarların tikilməsinə başlanılıb.

Apimedfarm MMC-yə məxsus arıxanalarda arı ailələri xəstəliklərinin dərman bitkiləri ilə müalicəsinin effektivliyini yoxlamaq üçün Samux rayonu Ağasibəyli və Alpout kəndlərində yaz aylarında bir sıra təcrübələr aparılmışdır. Baytar həkimi tərəfindən aşkarlanan varrotoz xəstəliyi olan 5 ədəd arı ailəsi sınaq təcrübələri üçün ayrılmışdır. Tərəfimizdən hər bir arı qutusu ayrı-ayrı dərman bitkiləri ilə müalicə edilmişdir. Müalicənin səmərəliliyi arı ailələrinin sağalmasının tezliyi, təkrar xəstəliyə tutulmaması, balın və digər arı məhsullarının keyfiyyət göstəriciləri əsasında ortaya çıxarılmışdır.

Aparılan tədqiqat zamanı varrotoza yoluxmuş arılar ilk dəfə olaraq I-*Capsicum annum* dəmləməsi, II-*Hypericum perforatum*, *Calendula officinalis* çiçəkləri, *Mentha piperita* otunun dəmləməsi, III-*Pinus eldarica*, *Picea orientalis* iynəyarpaqlarından hazırlanmış un arılara səpilmiş, *Reseda lutea* L. ilə yemləməzamanı yüksək müalicə effekti aşkarlanmış və müalicə daha intensiv getmişdir.

Bitki mənşəli preparatlar ana arının yumurta qoyma prosesini gözəçarpan dərəcədə artırır və inkişaf sağlam arı ailələri ilə müqayisədə daha sürətli olur. Arıların istehsal etdiyi balın rütubəti, diastaza ədədi, arının mədə fermenti, saxaroza, tərkibində zəhərli maddələrin olmaması laboratoriyada yoxlanıldı və müalicədən sonra arılarda heç bir neqativ göstəriciyə rast olunmadı.